

فرهنگ‌نامه واژگان قرآن کریم

عزت‌الله مرتضایی *

amortezaei@noornet.net

اشاره

احیای فرهنگ فهم قرآن و زمینه‌سازی برای آسان‌سازی پژوهش درباره قرآن کریم، از جایگاه خاصی برخوردار است. مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی تاکنون برنامه‌های برخط و برون‌خط ارزشمندی را در زمینه قرآن‌پژوهی به محققان این عرصه، ارائه نموده است. با وجود همه فعالیت‌های قرآنی مرکز، برای تکمیل فرآیند پژوهش لازم است که برنامه‌ای جامع و کاملی در زمینه مفردات قرآن به پژوهشگران قرآنی ارائه شود. فرهنگ‌نامه واژگان قرآن، یکی از پژوهش‌های قرآنی جدید گروه قرآن و تفسیر در مرکز نور است که در خصوص مفردات قرآن سامان‌دهی شده است.

مطالب این نوشتار، در سه بخش ارائه می‌گردد؛ بخش نخست، به معرفی دانش مفردات و زیرشاخه‌های آن اختصاص دارد. در بخش دوم، پژوهش‌های قرآنی گروه قرآن این مرکز در زمینه مفردات ارائه می‌گردد و در بخش سوم، فرهنگ‌نامه واژگان قرآنی معرفی خواهد شد.

کلیدواژگان: ریشه، مشتق، مدخل، واژگان، قرآن.

* کارشناس ارشد و مدیر گروه علوم قرآن و تفسیر.

الف. دانش مفردات و زیرشاخه‌های آن

مفردات قرآن در تفسیر، از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. نخستین کاری که مفسر باید انجام دهد، شناسایی مفردات و روشن کردن معنا و مفهوم آن است. دانش مفردات یا واژه‌شناسی قرآن، علمی است که به شناسایی واژگان قرآن از نظر: ریشه، مشتقات، اشتقاق، دلالت بر معنای مطلوب، مجاز و حقیقی بودن معنای آن، وجوه و مشترکات، نظائر و مترادفات، اعلام، دخیل، اضداد و ساختار صرفی آن می‌پردازد. به واسطه شناسایی واژگان و تبیین مفردات است که می‌توان به مراد حق تعالی از آیه و مدلول آن پی برد. از این رو، مفسران از صدر اسلام، به تألیف در این زمینه اهتمام نشان داده‌اند. آثاری که در این موضوع نگارش یافته، با توجه به زیرشاخه‌های آن، گاهی به صورت مستقل بوده است؛ مانند: غریب القرآن، مفردات الفاظ قرآن، وجوه و نظائر، معرب یا واژگان دخیل، و گاهی نیز این بحث در لابه‌لای متن تفاسیر و کتب علوم قرآنی مطرح شده است. (۱)

اینک به اختصار هریک از زیرشاخه‌های این دانش معرفی می‌شود.

۱. واژه «غریب»

واژگان غریب قرآن، عبارت‌اند از کلماتی که معنای آن به نظر مفسر ناشناخته و نامأنوس است. طبیعی است که غریب، شامل کل واژگان قرآن نمی‌شود و بر اساس دانش و اطلاعات مفسران، دامنه آن کم و زیاد می‌شود. از این رو، این بخش به برخی از واژگان ارتباط پیدا می‌کند. (۲)

واژگان غریب، با «غریب القرآن فی شعر العرب» عبدالله بن عباس (درگذشته ۶۸ هجری) آغاز می‌شود. وی در این اثر، دوپست و پنجاه واژه نامأنوس را مورد بررسی قرار داده و برای معانی آنها، از اشعار عرب شاهد مثال ذکر کرده است. «غریب القرآن و تفسیره» اثر عبدالله بن یحیی یزیدی (درگذشته ۲۳۷ هجری)، اثر دیگری در

این موضوع است. وی در این کتاب، به تفسیر برخی واژگان غریب قرآن به ترتیب سوره‌ها پرداخته است. پس از آن، باید از «تفسیر غریب القرآن» ابن قتیبه دینوری (درگذشته ۲۷۶ هجری) یاد کرد. وی نیز در این کتاب به تفسیر پاره‌ای از واژگان غریب قرآن به ترتیب سوره‌های قرآن پرداخته است. «تذکره الأریب فی تفسیر الغریب» عبدالرحمن بن علی معروف به ابن جوزی (درگذشته ۵۹۷ هجری) نیز مانند آثار مذکور است.

همان‌گونه که ملاحظه می‌شود، آثار مذکور و سایر آثار مشابه آنها هریک، واژگانی را مورد بررسی معنایی قرار داده‌اند که در نظر مفسر و نویسنده، از جهت معنایی نامفهوم و غریب می‌نموده است. در نتیجه، هیچ‌یک از آثار یادشده به معرفی همه واژگان غریب قرآن نپرداخته‌اند و گردآوری تمام واژگان غریب در یک نرم‌افزار، ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است.

۲. مفردات

درک معنا و مفهوم مفردات، نخستین گام فهم قرآن و تفسیر آن به شمار می‌آید. مفسران تا معنای دقیق و درستی از مفردات به دست نیاورند و مناسبات آن را شناسایی نکنند، هرگز نمی‌توانند تفسیر صحیحی از آیات قرآن ارائه دهند. (۳)

در بخش مفردات قرآن، نخستین و مهم‌ترین اثر، «مفردات الفاظ القرآن» حسین بن محمد، مشهور به راغب اصفهانی (درگذشته ۵۰۲ هجری) است. وی از بنیان‌گذاران دانش مفردات در قرآن به شمار می‌آید. او با تألیف این اثر، مفردنویسی قرآنی را پایه‌ریزی کرد. راغب اصفهانی با اینکه بنا داشته است همه واژگان قرآنی را شناسایی کند، برخلاف «غریب القرآن»، با این حال، او برخی مفردات را از قلم انداخته است. بنابراین، کتاب وی از این جهت، ناقص به حساب می‌آید. علاوه بر این، برخی از واژگانی را که قرآنی نیستند یا بنا بر قرائت شاذ، قرآنی هستند، مطرح کرده که واژه بیگانه از قرآن به شمار می‌آیند.

درک معنا و مفهوم مفردات، نخستین گام فهم قرآن و تفسیر آن به شمار می‌آید. مفسران تا معنای دقیق و درستی از مفردات به دست نیاورند و مناسبات آن را شناسایی نکنند، هرگز نمی‌توانند تفسیر صحیحی از آیات قرآن ارائه دهند

است. مفسران و قرآن‌پژوهان نیز به تناسب در لایه‌لای تفاسیر و آثارشان به آن پرداخته‌اند. آرتور جفری، خاورشناس انگلیسی، اثری مستقل به نام «واژگان دخیل در قرآن» به آن اختصاص داده است. همان‌گونه که ملاحظه می‌شود، هریک از دانشمندان مذکور از زاویه دید خود به این مسئله نگاه کرده و در نتیجه، هیچ‌کدام واژگان معرب را به صورت جامع و کامل مطرح نکرده‌اند.

۵. ریشه‌یابی

شناسایی ریشه واژگان قرآن در تشخیص معنای آن و دستیابی به مشتقاتش، بسیار نقش‌آفرین است. به جز ادات و حروف و دخیل و اعلام که ریشه ندارند یا نیازی به شناسایی ریشه آنها نیست، سایر واژگان ریشه دارند و تعیین ریشه آنها، ضروری است. ریشه‌یابی مشتقات قرآنی، در برخی از منابع قرآن‌پژوهی مانند: «فرهنگ آماری قرآن» دکتر محمود روحانی، «مفردات الفاظ القرآن» راغب اصفهانی، «قاموس قرآن» سید علی‌اکبر قریشی، «مجمع البحرین» طریحی و «التحقیق فی کلمات القرآن» علامه مصطفوی، مطرح شده است.

۶. اعلام

اعلام قرآن، نقش کلیدی در فهم و درک آیات دارد. تعیین اعلام قرآن و تفکیک صریح آن از غیر صریح، یکی از مراحل تحقیقی است که مفسران باید انجام دهند. ضمائر، اسمای اشاره، موصولات، اضافه و اسمای دارای «ال»، بخش قابل توجهی از واژگان قرآن را تشکیل می‌دهد که از آنها به «مبهمات قرآن» یاد می‌شود. مبهمات قرآن، تا گویا و غنی‌سازی نشوند و به اعلام غیر صریح تبدیل نگردند، امکان تفسیر دقیق و صحیح آنها پیدا نمی‌شود. (۶)

به تازگی برخی مفسران، آثاری در این زمینه نگاشته‌اند؛ مانند «مجمع البحرین» فخرالدین طریحی (درگذشته ۱۰۸۵ هجری)، «التحقیق فی کلمات القرآن الکریم» علامه شیخ حسن مصطفوی (درگذشته ۱۳۸۳ شمسی) و «قاموس قرآن» سید علی‌اکبر قریشی (درگذشته ۱۳۹۰ شمسی).

۳. وجوه و نظائر

«وجوه»، به واژگان مشترک معنایی گفته می‌شود که در قرآن به چند وجه به کار رفته و دارای معانی گوناگون است. «نظائر»، به واژگان مترادف لفظی گفته می‌شود که در قرآن در یک معنا استعمال شده است. (۴) در نتیجه، وجوه و نظائر، همان مشترکات و مترادفات است که نظام یا سیستم جانبی نام دارد.

وجوه و نظائر را در کتاب‌های «تصحیح الوجوه والنظائر» حسن‌بن‌عبدالله معروف به ابوهلال عسکری (درگذشته ۳۹۵ هجری) و «الوجوه والنظائر لألفاظ کتاب الله العزیز» حسین‌بن‌محمد دامغانی (درگذشته ۴۷۸ هجری) و «تزهة الأعین النواظر فی علم الوجوه والنظائر» عبدالرحمن‌بن‌علی معروف به ابن‌جوزی (درگذشته ۵۹۷ هجری) باید جست. ابوهلال از آنجا که از پیشگامان وجوه و نظائر است، بسیار مختصر و کوتاه به این موضوع پرداخته است. دامغانی این دانش را گسترش داده و واژگان بیشتری را از این منظر در اثرش مطرح کرده است. ابن‌جوزی، هرچند متأخر از آن دو است، گسترش چشمگیری در اثرش دیده نمی‌شود و بیشتر به نقل اقوال آن دو و سایر مفسران پرداخته است. در نتیجه، در این بخش نیز مانند سایر بخش‌ها، هیچ اثری، جامع و کامل محسوب نمی‌شود.

۴. واژگان دخیل

قرآن، کتابی است که به زبان عربی مبین و آشکار نازل شده است. زبان اصلی قرآن، عربی فصیح است؛ اما در اینکه واژگانی هرچند اندک، از سایر لهجه‌های غیرفصیح عربی و غیرعربی در آن به کار رفته یا نه، محل اختلاف است. بیشتر قرآن‌پژوهان و مفسران بر آن‌اند که در قرآن، واژگان بیگانه به کار رفته است و چون تعداد آن اندک است، به عربی بودن آن زبانی نمی‌رساند. این واژگان بیگانه را «دخیل» یا «معرب» نامند. (۵)

زرکشی در «البرهان فی علوم القرآن» فصلی را به واژگان معرب اختصاص داده است. سیوطی در «المهذب فیما وقع فی القرآن من المعرب» و «المتوکل فی ما ورد من القرآن باللغات الحبشیه و الفارسیه» به صورت مستقل، و در «معتزک الأقران فی اعجاز القرآن» و «الإیتقان» در ضمن فصلی، به واژگان دخیل پرداخته

اعلام صریح، حداکثر صد واژه را دربرمی‌گیرد؛ درحالی‌که اعلام غیرصریح، بخش قابل توجهی از واژگان قرآن را شامل می‌شود. برای اعلام صریح، منابع مستقلی نگارش یافته است؛ «اعلام القرآن» عبدالحسین شبستری، «اعلام قرآن» محمد خزائلی و «فرهنگ اعلام قرآن» مرکز فرهنگ و معارف قرآن، از این قبیل است. برای مبهمات قرآن نیز آثاری نوشته شده است؛ مانند: «التعریف والإعلام فیما أبهم من الأسماء والأعلام فی القرآن الکریم» نوشته ابوالقاسم عبدالرحمن بن عبدالله سهیلی (۵۰۸ - ۵۸۱ هـ.ق)، «التکمیل والإتمام لکتاب التعریف والإعلام» نوشته محمد بن علی غسانی معروف به ابن عسکر (۳۶۶ هـ.ق)، «صلة الجمع وعائد التذیل لموصول کتابی الإعلام والتکمیل» نوشته محمد بن علی بلنسی (۷۸۲ هـ.ق) که مهم‌ترین کتاب در زمینه مبهمات قرآن به شمار می‌روند. پس از اینها، می‌توان به «رجال أنزل الله فیهم قرآنا» نوشته عبدالرحمن عمیره و «معجم اعلام القرآن» عبدالکریم تونجی اشاره کرد. البته این آثار با تمام اهمیتی که دارند، از جامعیت قابل قبولی برخوردار نیستند.

ب. پژوهش‌های گروه قرآن نور در زمینه مفردات قرآن
در گروه قرآن مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، پژوهش‌هایی در زمینه مفردات قرآن انجام شده است. برخی از این پژوهش‌ها، پیش‌تر در برنامه‌های قبلی ارائه شده است؛ مانند ریشه‌ها و مشتقات قرآن در دانش‌نامه جامع تفاسیر نور، و بعضی دیگر از این پژوهش‌ها ارائه نشده است؛ مانند: اعلام قرآن و اعراب قرآن.

۱. ریشه و مشتق
تمامی واژگان قرآن، از نظر ریشه‌یابی و تفکیک مشتق، با استفاده

از منابع اصلی مانند «فرهنگ آماری کلمات قرآن» نوشته دکتر محمود روحانی شناسایی شده و در برنامه جامع تفاسیر نور ارائه شده است. این برنامه با توجه به اینکه جزء کارهای اولیه گروه قرآن به شمار می‌آید، به اصلاح محتوایی و تکمیل ساختاری نیاز دارد که در طرح آینده مورد توجه قرار گرفته است. معانی مشتقات قرآن، در برخی از منابع تخصصی مانند «مفردات الفاظ قرآن» راغب، «التحقیق فی کلمات القرآن» مصطفوی و «قاموس قرآن» قرشی تفکیک گردیده؛ ولی ارائه نشده است.

۲. اعلام قرآن

برنامه اعلام قرآن، یکی از پژوهش‌های گروه قرآن است که به انجام رسیده است. همان‌گونه که گذشت، منابعی که در زمینه اعلام قرآن و مبهمات آن نگاشته شده، از جامعیت مطلق برخوردار نبوده‌اند. در نتیجه، ضرورت پژوهش جامعی در گردآوری اعلام و مبهمات قرآن احساس می‌شد که خوشبختانه گروه قرآن، به آن دست یافت. در این برنامه، تمامی واژگان قرآن که جزء معارف ادبی هستند، یعنی معارف شش‌گانه، با استفاده از تفاسیر «مجمع البیان» طبرسی و «جامع البیان» طبری، غنی‌سازی و گویا شده است. فهرستی از اعلام - در حدود ۲۰۰۰ علم - شناسایی شده که به بیست‌وپنج گروه دسته‌بندی گردیده و هر علم با مقاله‌ای که به آن اتصال یافته، معرفی می‌شود.

۳. اعراب قرآن

روشن‌ساختن ساختار صرفی واژگان و ترکیب نحوی و تحلیل بلاغی آن که تفسیر ادبی نام دارد، جایگاه ویژه‌ای دارد و از روش‌های تفسیری پایه به حساب می‌آید. این دانش که «اعراب قرآن» نامیده می‌شود، در تفاسیری به همین نام، از آغاز تا کنون مورد توجه و اهتمام مفسران بوده است.

در گروه قرآن مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، پژوهش‌هایی در زمینه مفردات قرآن انجام شده است. برخی از این پژوهش‌ها، پیش‌تر در برنامه‌های قبلی ارائه گردیده است؛ مانند ریشه‌ها و مشتقات قرآن در دانش‌نامه جامع تفاسیر نور، و بعضی دیگر از این پژوهش‌ها ارائه نشده است؛ مانند: اعلام قرآن و اعراب قرآن

و مداخل است. با استفاده از این سه محور، آیه یا آیات مربوطه شناسایی می‌شود. هر واژه، دارای دو نوعی توصیف معنایی است؛ یکی فارسی و دیگری عربی، که از منابعی چند استخراج می‌شود.

منابعی که در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است، دو دسته‌اند: تخصصی و عمومی. منابع تخصصی عبارت‌اند از: «فرهنگ‌نامه قرآنی» (فرهنگ برابره‌های فارسی قرآن بر اساس ۱۴۲ نسخه خطی کهن محفوظ در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، تألیف دکتر محمدجعفر یاحقی)؛ «مفردات الفاظ القرآن»، نوشته راغب اصفهانی و ترجمه آن؛ «قاموس قرآن»، به قلم علی‌اکبر قرشی بنابی؛ و برخی از تفاسیر ادبی که به معناشناختی واژگان قرآن پرداخته‌اند. برای اینکه تمام واژگان قرآن از نظر معنایی پوشش داده شود و برنامه از این جهت، کمبود نداشته باشد، برخی از کتب لغوی به عنوان منابع عمومی، در دستور کار قرار گرفته است که «لسان العرب» و «تاج العروس»، از جمله آنها می‌باشند.

این پژوهش با ۸۵۰۰ ساعت به مدت دو سال به پایان می‌رسد و نخست، در پایگاه جامع قرآن (۷) ارائه خواهد شد و سپس، به نسخه جدید نرم‌افزار جامع تفاسیر نور افزوده می‌گردد. امید است که این پژوهش نیز مانند سایر فعالیت‌های قرآنی پیشین، مبارک باشد و خدمتی هرچند اندک باشد به آستان قرآن و اهل بیت عصمت و طهارت (سلام الله علیهم اجمعین).

پی‌نوشت‌ها:

۱. ر.ک: دیاری، محمدتقی. ۱۳۸۷. درآمدی بر تاریخ علوم قرآنی. ص ۱۶۷؛ رضایی اصفهانی، محمدعلی. ۱۳۷۸. منطق تفسیر قرآن. ج ۱، ص ۸۶.
۲. یزیدی، عبدالله بن یحیی. ۱۴۰۵. غریب القرآن و تفسیر. ص ۷.
۳. رجبی، محمود. ۱۳۸۳. روش تفسیر قرآن. ص ۵۷ به بعد.
۴. حائری قزوینی، مهدی. ۱۳۸۰. ترجمه الإیتقان فی علوم القرآن. ج ۱، ص ۴۸۷.
۵. بدره‌ای، فریدون. ۱۳۸۵. واژه‌های دخیل در قرآن مجید. ص ۲۰ به بعد.
۶. مرکز فرهنگ و معارف قرآن. ۱۳۸۵. اعلام قرآن از دائرة المعارف قرآن کریم. ج ۱، ص ۱۰ - ۱۲.

7. www.jamequran.ir ■

اعراب قرآن، یکی دیگر از کارهای قرآن مرکز است. در این برنامه، تمامی واژگان قرآن با استفاده از موتورهای متن‌کاوی، تجزیه صرفی، ترکیب نحوی و تحلیل بلاغی شده و سپس، نتایج به‌دست‌آمده از ماشین، توسط پژوهشگران قرآنی نظارت و بررسی شده تا اطمینان کامل حاصل شود. آنگاه تجزیه صرفی به مشتقات قرآن مفردات، اتصال می‌یابد. در این برنامه، تمامی واژگان قرآن به صورت هماهنگ و یکسان مورد پژوهش قرار گرفته است. استخراج بانک صرفی و پی‌کره‌بندی نحوی جملات قرآن و شناسایی مفردات و جملات بلاغی قرآن، نتیجه این پژوهش به‌شمار می‌آید.

ج. فرهنگ‌نامه واژگان قرآنی

احیای فرهنگ فهم قرآن، در مسیر قرآن‌پژوهی جایگاه خاصی دارد و از اهداف نظام جمهوری اسلامی و مورد اهتمام شدید مقام معظم رهبری (دام ظلّه العالی) و بزرگان دین می‌باشد. تحقق این مهم، به سازوکاری نیاز دارد که فهم مفردات قرآن، یکی از آنهاست.

همان‌گونه که اشاره شد، گروه قرآن بر آن است تا پژوهشی نوین در واژه‌شناسی و معناشناختی قرآن کریم ارائه دهد. گفته شد که نخستین مرحله تفسیر قرآن، شناختن مفردات آیه از جهت ساختاری و محتوایی است؛ معنا و مفهوم واژه در دانش واژه‌شناسی یا لغت، ساختار آن در دانش صرف، جایگاه آن در جمله در علم نحو و نقش ادبی، هنری و فصاحت و بلاغت آن در دانش معانی، بیان و بدیع مطرح می‌شود.

تمام پژوهش‌های مذکور، در حال آماده‌شدن و ارائه است. بدیهی است، عدم دسترسی کاربران به برنامه‌ای دقیق، عمیق و در عین حال جامع درباره همه واژگان قرآن که یکجا قابلیت‌های مربوط به یک واژه قرآنی را گردآوری کرده باشد، نیاز به این پژوهش را دو چندان می‌کند.

دستیابی به آیات قرآن از طریق ریشه و مشتق (جست‌وجوی لفظی)، از دیرباز در برنامه‌های قرآنی مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی در اختیار کاربران بوده است؛ ولی کاربر به دنبال واژگانی است که از نظر معنایی، واحد باشد. این واژگان می‌تواند کلیدواژه یا مدخل باشد. ساختار کلیدواژه، به گونه‌ای است که با نمایه و موضوع گره خورده و به طور طبیعی، با آنها نقش خود را ایفا می‌کند و بدون آنها کارایی کامل و دقیقی نخواهد داشت. از این رو، باید برای مشتقات قرآن، بانک مدخل تأسیس کرد. در واقع، این پژوهش دارای سه محور ورودی به نام: واژگان، ریشه‌ها